

מבוא להלכות ריבית

הרב שמואל פולצ'ק

ד. איסור ריבית בשכר עבודה
ה. הלוואת כספים

א. הגדרות ועקרונות יסוד
ב. איסור ריבית בקנייה ומכירה
ג. איסור ריבית בשכירות נכס

א. הגדרות ועקרונות יסוד

התורה אסרה להלוות בריבית. אמנם, בדרך כלל, בדיני ממונות צדדים להתקשרות יכולים להתנות ביניהם בדרכים מסוימות וליצור מצב משפטי ממוני השונה מדין התורה. אולם, בניגוד לכך, ריבית היא איסור הן על הלווה הן על המלווה שאי אפשר להתנות על ביטולו, אף אם שני הצדדים רוצים לעשות כן בלב שלם. זאת, בדומה לאיסורים הלא-ממוניים שבתורה, כגון איסור אכילת בשר בחלב, איסורי עריות ואיסורי שבת.¹

הגדרה – ריבית היא תוספת שנוטל המלווה מן הלווה על סכום ההלוואה תמורת ההלוואה שהלווה לו, והיא נקראת "שכר המתנת המעות", כלומר שכר תמורת הימצאות כספו של המלווה בידי הלווה להשתמש בו לצרכיו.

הגדרה מורחבת – ריבית היא כל תשלום או הנאה ממונית שנותן אחד מן הצדדים להתקשרות (שהוא בגדר לווה) לצד השני (שהוא בגדר מלווה) תמורת ההיתר להשתמש בכספו לצרכיו. והדברים אמורים לא רק ביחסי מלווה-לווה אלא גם ביחסי לקוח-ספק, אם התמורה והתשלום אינם חלים בו-זמנית.² התמורה יכולה להיות עבודה או השכרת נכס או מכירת נכס.

במכירה למשל אפשר שתיווצר ריבית באחת משתי דרכים:

א. הקונה (שהוא בגדר לווה) מקבל את הסחורה מיד, ומשלם עליה לאחר זמן יותר מן התשלום המקובל עבורה, רק מפני שהמוכר המתין לקבלת התשלום מן הקונה.³

* הרב שמואל פולצ'ק, מכון משפטי ארץ, עפרה.

1. רמב"ם מלווה ולוה ד, יג. שולחן ערוך יו"ד קס, א.
2. רמב"ם מלווה ולוה ה, יא; רמ"א יו"ד קסא, א.
3. רמב"ם מלווה ולוה ח, א; שולחן ערוך יו"ד קעג, א.

ב. בהקדמת מעות והנחה במחיר, כשהקונה (שהוא בגדר מלווה) משלם על הסחורה מראש ומקבל אותה לאחר זמן. הקונה משלם מחיר מופחת בגלל הקדמת התשלום ומשום שכספו נמצא בידי המוכר להשתמש בו לצרכיו.⁴

האפשרויות הללו לא שייכות בעבודה ובשכירות, שהתמורה ניתנת בהן לאורך זמן, מפני שבכל רגע ורגע של תקופת השכירות השוכר מקבל את הנכס מן המשכיר, ובכל רגע ורגע של תקופת העבודה המעסיק מקבל מן העובד את עבודתו. לכן, אם המועד המוסכם לתשלום הוא במהלך תקופת העבודה או השכירות, אין שהות בין התשלום לקבלת התמורה. לפיכך, הנחה או תוספת אינם מהווים תשלום על הימצאות כספו של זה אצל זה.⁵ אבל אם התשלום נעשה לפני תחילת העבודה או השכירות, או אחרי סיומה, הוא בגדר תשלום שלא במועד מתן התמורה, ואז אסור להוסיף על המחיר המקובל בשוק בגלל האיחור בתשלום או לתת הנחה בגלל הקדמת התשלום, כמו במכירה.⁶

ריבית מן התורה וריבית מדרבנן – הריבית האסורה מן התורה היא תוספת קבועה, "ריבית קצוצה", שהסכימו עליה המלווה והלווה בשעת ההלוואה. בין אם התוספת היא כסף או שווה כסף, בין אם ההלוואה היא כסף או רכוש.⁷ הריבית האסורה מדרבנן – "אבק ריבית", היא תוספת שמשלם הלווה למלווה, שלא נתקיימו בה כל התנאים העושים אותה ריבית מן התורה, כגון שאינה קבועה, מפני שהיא תלויה בהשתנות הנסיבות. כגון הצמדה (ראו על כך, לקמן) למחיר סחורה מסוימת, כך שאם תתייקר תשולם תוספת על ההלוואה, אך אם תזול ישולם אף פחות מן הקרן. כמו כן, ריבית דרבנן היא כאשר התוספת לא נקבעה כלל בשעת ההלוואה,⁸ ובכלל זה, "ריבית מוקדמת" ו"ריבית מאוחרת".⁹

ריבית שלא בהלוואה – תוספת הניתנת עבור הימצאות כספו של צד אחד בידי הצד השני בעסקאות שאינן הלוואה היא בגדר ריבית האסורה מדרבנן (ראו השלמה בפסקה הבאה).¹⁰ **הסכם וקביעת ריבית לאחר ההלוואה** – אם המלווה מאריך ללווה את זמן ההלוואה תמורת תוספת לתשלום, הרמב"ם פוסק שהתוספת בגדר ריבית האסורה מדרבנן,¹¹ ואחרים פוסקים שהארכת הזמן היא בגדר הלוואה חדשה, והתוספת היא בגדר ריבית האסורה מן התורה,¹² ולשיטתם כך הדין אף אם מקור החוב הוא עסק שאינו הלוואה.¹³

ריבית לכתחילה ובדיעבד – אסור להסכים מראש על תשלום שהוא בגדר ריבית, ובוודאי שאסור לשלם ריבית או לקבל ריבית. אם כבר שולמה הריבית, יש הבדל בין ריבית

4. רמב"ם מלווה ולווה ט, ו; שולחן ערוך יו"ד קעג, ז.
5. רמב"ם מלווה ולווה ז, ח; שם ז, יב; שולחן ערוך יו"ד קעו, ו.
6. רמב"ם מלווה ולווה ז, יב; שם ח, ז; שולחן ערוך יו"ד קעו, ו.
7. רמב"ם מלווה ולווה ו, א; שולחן ערוך יו"ד קסא, א.
8. רמב"ם מלווה ולווה ו, ב-ג.
9. רמב"ם מלווה ולווה ה, יא-יב; שולחן ערוך יו"ד קס, ו.
10. רמב"ם מלווה ולווה ח, א; ח, ד-ז; ז, י-יב; רמ"א יו"ד קסא, א.
11. רמב"ם מלווה ולווה ו, ג.
12. שולחן ערוך יו"ד קסו, ב.
13. שולחן ערוך הרב הלכות ריבית ועסקא ד; חוות דעת יו"ד קסו, ד.

האסורה מן התורה לבין ריבית האסורה מדרבנן: בריבית מן התורה, ניתן לתבוע את החזרת הכסף בבית דין; ואילו בריבית מדרבנן, אם זו ניתנה בהסכמת הלווה,¹⁴ אי אפשר לתבוע בבית דין את החזרת הכסף, אך מי שקיבל את הריבית חייב בכל זאת להחזירה כדי לצאת ידי שמים.¹⁵

קנס¹⁶ – מעיקר הדין, אם קובעים קנס על איחור בתשלום או על אספקת סחורה, אין בזה איסור ריבית.¹⁷ אמנם, במצבים מסוימים קנס אסור משום ריבית. למשל, אם תשלום הקנס מקנה לנקנס זכות לאחזר את התשלום, זו בעצם ריבית, והדבר אסור.¹⁸ כמו כן, אם הקנס הולך וגדל כפי משך הזמן וגובה החוב, הדבר גם כן אסור מטעם ריבית, או מטעם שנראה כריבית.¹⁹ על כן, קנס על איחור בתשלום חייב להיות חד-פעמי, ובאופן שאינו מקנה זכות לאיחור. גם בתנאים אלה, אם מדובר בהלוואה אין להתנות על קנס כזה מלכתחילה,²⁰ אלא אם כן התשלום הן של קרן ההלוואה והן של הקנס הוא בסחורה ולא בכסף.²¹ כך שההסכם דומה למכירה ולא להלוואה. אולם אם מדובר בהסכם מכר מותר בתנאים אלה לקבוע קנס על איחור באספקת הסחורה, אף אם הקנס הוא החזר הכסף ששולם בתוספת סכום כספי נוסף.²² בכל מקרה שבו מעוניינים לעשות תניית קנס שאינה עומדת בתנאים שנזכרו, יש לערוך היתר עסקא עבור הקנס כשם שעושים עבור ריבית.

הצמדה – היום רווחת התפיסה לפיה הצמדה למדד אינה בגדר תוספת על הקרן, ולכן אינה נחשבת ריבית. ואולם, על פי ההלכה הדבר אסור, אף כאשר ההלוואה והפירעון נעשים באותה סחורה שאליה מצמידים את ההלוואה.²³ אמנם, בהלוואה כזאת, כאשר

14. שולחן ערוך יו"ד קסא, ד.

15. שולחן ערוך ורמ"א יו"ד קסא, ב.

16. הדיון כאן בעניין קנס הוא מבחינת הלכות ריבית. נושא הקנס כרוך גם בסוגיית אסמכתא, ויש לוודא בכל קנס שיהיה לו תוקף לפי ההלכה מבחינת דיני אסמכתא, והדברים מבוארים בספר זה, במאמר "מבוא לדיני חוזים", עמ' 40.

17. שולחן ערוך יו"ד קעו, יד.

18. יש להוכיח כך מדברי ר"י מיגש בבא בתרא קסז, שהוא המקור לדין זה שכתב: "אילו היה מרווח ליה זימנא אחרינא הויה ליה ההוא תוספת אגר ההוא זימנא דקא מרווח ליה והשתא דלא קא מרווח ליה זימנא אחרינא... אשתכח דליכא הכא אגר נטר לי". בנתיבות שלום קעו, יד, הביא כך גם בשם תשובת רשב"א א, תרנא, ושם נכתב: "וטעמא דמילתא משום דאין רבית אלא דבר שמתרבה משום אגר נטר לי וזה אינו כן. שאלו פרעו בזמנו לא היה מרבה לו כלום. ואם לא פרעו במשלים זמניה ממש חייב ליתן לו באותה שעה קרן וקנס ואינו ממתין לו על הקרן כלל. ואם כן ליכא אגר נטר לו כלל." וכן פסק בתורת ריבית ו, י, וכן פסק בנתיבות שלום קעו, יד, ה, ופירש כך את שיטות הב"ח יו"ד קעו, י, והש"ך יו"ד קעו, לו, ובדומה בברית יהודה ד, ה.

19. שולחן ערוך יו"ד קעו, טז; ש"ך שם, לג (המביא מחלוקת אם מדובר בריבית מדאורייתא או מדרבנן).

20. שולחן ערוך יו"ד קעו, יד. אם כבר נעשה ההסכם, יש לשאול שאלת חכם אם מותר לגבות את הקנס במקרה של איחור.

21. רמ"א יו"ד קעו, יד; ש"ך שם, ל.

22. שולחן ערוך יו"ד קעו, יח.

23. באופן חד ניתן לראות זאת באיסור מדרבנן להלוות סחורה לפי מידה, המכונה "סאה בסאה" (שולחן ערוך יו"ד קסב, א). מהתורה אסור להלוות כמות מסוימת בתמורה לכמות גדולה יותר, כגון הלוואת ארבעה ליטר מזון מסוים בתמורה לחמישה ליטר מאותו מזון (משנה בבא מציעא ה, א). הלוואה כזו נקראת בתורה

כבר יש ברשות הלווה מעט מאותה סחורה שהוא לווה מותר ללוות,²⁴ כי הדבר נחשב כאילו הסחורה היא בגדר פיקדון אצל הלווה ולא בגדר הלוואה. ישנם עוד פרטי דינים רבים בדיני הצמדה, בהלוואות והסכמי מכר מסוגים שונים, אולם, באופן מעשי,²⁵ מומלץ לערוך היתר עסקא בכל מקרה שבו מעוניינים להסכים על כל סוג של הצמדה, כשם שעושים בריבית.

אם הוצמד חוב לדבר שהתייקר בלא התנאים המתירים את ההצמדה, ההצמדה אינה תקפה, והלווה ישלם רק את החוב, בלי ההצמדה.²⁶ אך אם הוול הדבר שהוצמד אליו החוב, ההצמדה תקפה, והלווה אינו חייב לשלם יותר ממה שהסכימו עליו, מפני שאין כאן חשש ריבית, כשהלווה משלם פחות ממה שקיבל.²⁷ איסור ריבית בהצמדה הוא מדרבנן ולא מן התורה, מכיוון שהצדדים לא הסכימו על ריבית, וייתכן שיוול הדבר שהוצמדה אליו העסקא, ולא יתייקר.²⁸ לכן כאמור לעיל לגבי כל ריבית דרבנן, אי אפשר לתבוע את החזרת תוספת ההצמדה בבית דין, אם ניתנה מרצון הלווה.

ב. איסור ריבית בקנייה ומכירה

קנייה בהקפה או בתשלומים – אסור למוכר לקבוע שני מחירים לסחורה, אחד לקנייתה בתשלום מיידי ואחד גבוה ממנו לתשלום מאוחר, אם בשיק דחוי ואם בתשלומים. אם נקבעו שני מחירים כאלה לסחורה, אסור לקנותה בהקפה או בתשלומים, בין שהיא מקרקעין בין שהיא מיטלטלין.²⁹ זאת ועוד, גם אם לא נקבעו שני מחירים לסחורה, אבל המחיר לתשלום מיידי ידוע, והמוכר מבקש יותר מן המחיר הידוע הזה בתשלום לאחר זמן, אסור לקנות את הסחורה באופן כזה.³⁰

הצמדת התשלום למדד – בכלל איסור זה גם קביעה שהתשלום יהיה צמוד למדד המחירים או לערך אחר מעת אספקת הסחורה, שכן המשמעות היא שבתשלום מאוחר המחיר עשוי להיות גבוה מהסכום לתשלום מיידי.³¹

"נשך אוכל" (דברים כג, כ). אמנם, חז"ל קבעו שאף כאשר ההלוואה היא לפי אותה מידה, ליטר תמורת ליטר, אם מחיר הסחורה מתייקר, נחשבת ההשבה של הכמות הזוהא אך היקרה יותר כתוספת על ההלוואה האסורה משום ריבית. מחמת חשש זה אסרו להלוות בתנאים כאלה, שמא תתייקר הסחורה שבהלוואה.

24. שולחן ערוך יו"ד קסב, ב.

25. לחלופין יש לשאול חכם הבקי היטב בדינים אלה כיצד לבצע את ההצמדה באופן המותר לפי ההלכה אף בלי היתר עסקא, כי ההלכה משתנה בזה לפי אופי ההסכם, וסוג ההצמדה והדבר אליו מצמידים ועוד, והנושא מורכב מאוד.

26. רמב"ם מלווה ולווה י, ב; י, ו; שולחן ערוך יו"ד קסב, א.

27. רמב"ם מלווה ולווה י, ב; שולחן ערוך יו"ד קסב, א.

28. רמב"ם מלווה ולווה ו, א; ש"ך יו"ד קסב, א.

29. רמב"ם מלווה ולווה ח, א; שולחן ערוך יו"ד קעג, א.

30. רמב"ם מלווה ולווה ח, א; שולחן ערוך יו"ד קעג, א.

31. תורת ריבית יט, מח. ומה שכתב הרב דוד בס, "חווים על פי דיני התורה", כתר א (תשס"ד), עמ' 167, שהצמדה מותרת במקח וממכר, והתבסס על דברי הט"ז יו"ד קסב, א, צ"ע. כיוון שלא ייתכן שאין איסור

תשלום לאחר זמן כשאין מחיר ידוע – כשאין מחיר קבוע לסחורה והתשלום נעשה לאחר זמן אספקת הסחורה, מותר למוכר להעלות מעט את מחיר המוצר בטווח המחירים המקובל בשוק, בתנאי שלא יאמר במפורש שהעלאת המחיר היא בגלל דחיית התשלום, ובתנאי שאין ידוע המחיר עבור תשלום מייד, וגם אין הדבר ניכר מעצם היות המחיר גבוה מן המחיר המקובל בשוק למוצר.³²

אי קביעת מחיר מראש או אספקה בעת התשלום – מותר לקבוע שהמחיר יהיה כמחיר המוצר בעת התשלום, אם קובעים זמן מסוים לתשלום וייתכן שבאותו זמן המחיר יהיה גבוה או נמוך מהמחיר הנוכחי, ובתנאי שלא מציינים את המחיר הנוכחי.³³ כמו כן, אם המוצר אינו מסופק לפני זמן התשלום מותר לקבוע שהתשלום יהיה לפי המחיר בזמן אספקתו,³⁴ או לפי המחיר המוסכם מראש ובהצמדה לכל ערך.³⁵

הנחה בהקדמת התשלום – אם התשלום נעשה לפני קבלת הסחורה, הקונה נחשב כמלווה למוכר עד קבלת הסחורה. לכן, אם המוכר נותן הנחה למי שמקדים לשלם לפני קבלת המוצר, הריהו כקוצץ ריבית בזמן ההלוואה, וזה אסור. אלא אם כן יש למוכר את כל הסחורה בזמן התשלום,³⁶ מפני שניתן אז לומר שהיא נקנתה לקונה מיד בעת התשלום, ומכיוון שאין פער זמן בין התשלום לבין המכירה, אין העסקה בגדר הלוואה ואין ההנחה בגדר ריבית.³⁷ אמנם, גם במקרה כזה, אין לציין במפורש שבתשלום מוקדם יהיה מחיר זול יותר מאשר בתשלום בעת האספקה, ויש לנקוב רק במחיר המזול ולא במחיר לתשלום בעת האספקה.³⁸

הבטחת מחיר בזמן התשלום – אם התשלום נעשה לפני קבלת הסחורה כפי ערכה בעת התשלום, ובכך מובטח מחירה עד לאספקתה, הדבר אסור, שכן יש חשש שהסחורה תתייקר בין מועד התשלום למועד האספקה, ונמצא שבתמורה להקדמת התשלום מקבל הקונה את הסחורה בהנחה.³⁹ אמנם, אם יש למוכר את הסחורה בשעת התשלום,⁴⁰ או שניתן להשיגה ללא כל קושי במחיר ידוע,⁴¹ והסחורה אינה מתקלקלת במשך הזמן שבין

הצמדה במקח וממכר, שהרי נפסק שאין פוסקין על הפירות עד שיצא השער (בבא מציעא עב, ב; שולחן ערוך יו"ד קעה, א). ראו עוד בעניין זה שולחן ערוך יו"ד קעג, א; ש"ך יו"ד קעג, ג; רבי עקיבא איגר, על שולחן ערוך שם; תורת ריבית ז, יז, בירור הלכה יד. נתיבות שלום קסב א טז.

32. ראו רמב"ם מלווה ולווה ח, ד; שולחן ערוך יו"ד קעג, א.

33. ש"ך יו"ד קעג, ג. ואם המחיר הנוכחי ידוע – לדעת הש"ך מותר, אך יש חולקים (רבי עקיבא איגר שם), ובנתיבות שלום קעג, א ו, כתב שצריך עיון למעשה אם להקל כדעת הש"ך, שכן רבי עקיבא איגר הביא מתוספות שאוסרים זאת במפורש.

34. רמ"א יו"ד קעג, יד.

35. תורת ריבית יט, נה; שם, הע' קלא.

36. במקרה זה של הוולה, על הסחורה להיות מוכנה לאספקה ולא באמצע תהליך ההכנה (ש"ך יו"ד קעה, ז).

37. רמב"ם מלווה ולווה ט, ו; שולחן ערוך יו"ד קעג, ז.

38. רמ"א קעג, ז. מלוה ה' ט, כ, ובהע' 59 שם.

39. שולחן ערוך יו"ד קעה, א.

40. שולחן ערוך יו"ד קעה, ד.

41. שולחן ערוך יו"ד קעה, א. תורת ריבית י, ב.

התשלום לאספקה,⁴² הדבר מותר. ואף מותר למוכר להבטיח לקונה את הנמוך מבין המחירים שמהתשלום עד האספקה.⁴³

תשלום בזמן הקנייה – אם אין פער זמנים בין התשלום לבין העברת הבעלות, מותר למוכר להזייל את מחיר הסחורה, אף אם ההזילה מותנית בתשלום מיידי, ובתשלומים מאוחרים המחיר גבוה יותר, בערכה המלא של הסחורה.⁴⁴

תוספת בשעת האספקה – אם התשלום ניתן מראש ולא ניתנת הנחה,⁴⁵ מותר להוסיף על הסחורה בשעת האספקה, אם לא סיכמו זאת מראש. זאת, מפני שהתוספת היא בגדר מתנה, ומקובל לעתים לתת הנחה או מתנה לקונה בלא קשר לאיחור הספקת הסחורה או הקדמת התשלום.⁴⁶ ובתנאי שלא נאמר בפירוש שהתוספת ניתנת כתמורה על הקדמת התשלום.⁴⁷

ג. איסור ריבית בשכירות נכס

הסכמה על תשלום במהלך תקופת השכירות – כאמור בפתחה, בשכירות נכס, מותר להציע מחיר מוזל לתשלום בתחילת השכירות, ומחיר גבוה יותר לתשלום מדי חודש בחודשו במהלך השכירות, או גבוה עוד יותר לתשלום בסוף השכירות, ואין הדבר בגדר תשלום תמורת הימצאות כספו של זה אצל זה, מפני שהתשלום וקבלת התמורה באים כאחד.⁴⁸

תשלום לפני תחילת השכירות בקרקע – לעתים, בהשכרת נכסי דלא נידי ניתן תשלום לפני תחילת השכירות, והתשלום מקנה למוכר את זכות השכירות כך שהמשכיר אינו יכול לחזור בו (כך נעשה גם בספר זה, במאמר "חוזה שכירות – דירת מגורים", עמ' 304). באופן זה הדבר נחשב לקבלת תמורה בזמן התשלום, ואין כאן תוספת תמורת הימצאות כספו של השוכר בידי המשכיר בתורת הלוואה, ולכן מותר לתת הנחה תמורת התשלום מראש.⁴⁹

תשלום לפני תחילת השכירות במיטלטלין – אסור לתת הנחה עבור תשלום לפני תחילת השכירות במיטלטלין, אם סוכם שכל צד יכול לחזור בו עד לתחילת השכירות בפועל (או באופן שלא סוכם דבר ולא נעשה מעשה קניין שימנע חזרה). מפני שהתשלום הוא בגדר הלוואה עד תחילת תקופת השכירות, וההנחה היא בגדר ריבית על התשלום מראש.⁵⁰ והוא הדין בשכירות בקרקע, אם התנו השוכר והמשכיר שכל צד יכול לחזור בו מן העסקה

42. תורת ריבית י, ל.

43. שולחן ערוך יו"ד קעה, ז.

44. רמב"ם מלווה ולווה ח, ב; שולחן ערוך יו"ד קעג, ג.

45. וכגון שהיה למוכר את כל הסחורה בזמן התשלום, או שניתן היה להשיגה במחיר ידוע.

46. רמב"ם מלווה ולווה ח, ט; רמ"א יו"ד קס, ד. תורת ריבית ט, מב.

47. ש"ך יו"ד קס, ה. תורת ריבית ט, מב.

48. רמב"ם מלווה ולווה ז, ח; שולחן ערוך יו"ד קעו, ו.

49. ט"ז יו"ד קעו, ז; נקודות הכסף שם; תורת ריבית יד, ו.

50. ט"ז יו"ד קעו, ז; נקודות הכסף שם.

עד תחילת תקופת השכירות, יהיה אסור לתת הנחה על תשלום מוקדם, כמו בשכירות מיטלטלין.

תשלום לאחר תום השכירות – אסור לצדדים להסכים על תשלום גבוה יותר מן המקובל, אם הוא משולם זמן מה לאחר תום השכירות, מפני שהשכירות נעשית כהלוואה של המשכיר לשוכר מתום תקופת השכירות עד לתשלום, והתוספת על התשלום המקובל היא בגדר ריבית.⁵¹ כמו כן אסור להצמיד את התשלום מתום השכירות והלאה למטבע חוץ או למדד כלשהו.⁵²

איחור בתשלום מן המועד שהוסכם עליו – אם נקבעו בחוזה הסכום ומועד התשלום, אסור להוסיף על הסכום בתמורה לדחיית התשלום.⁵³ זאת, אף אם המועד המאוחר הינו עדיין בתוך תקופת השכירות.⁵⁴ לדעת קצת מן הפוסקים, התוספת אסורה מן התורה, אם נקבעה לאחר קביעת המועד המקורי לתשלום.⁵⁵ כמו כן אסור להצמיד את גובה התשלום למדד או למטבע חוץ.⁵⁶

קנס על איחור בתשלום – אם קובעים קנס⁵⁷ על איחור בתשלום יש להקפיד שהקנס יהיה חד-פעמי, ולא קנס המתרבה לפי משך הזמן וגובה החוב.⁵⁸ וכן יש להקפיד שהקנס לא יקנה למאחר זכות לאחר בתשלום, אלא רק יהווה תמריץ לתשלום בזמן.⁵⁹ ואם חורגים מכך יש לערוך היתר עסקא.⁶⁰

ד. איסור ריבית בשכר עבודה

כאמור לעיל,⁶¹ בשכר עבודה, כל מועד מוסכם לתשלום במהלך תקופת העבודה, נחשב לתשלום בזמן קבלת התמורה, ואין זה בגדר שהיית החוב. לכן, מותר לפני חתימת הסכם

51. שולחן ערוך יו"ד קעג, יב; שולחן ערוך ורמ"א יו"ד קעו, ו.

52. ע"פ תורת ריבית יט, מח; שם יט, נו, והע' קלב. לגבי הצמדה לדולר מפורטות שם דרכי היתר מסוימות, אך חלקן שנויות במחלוקת ומורכבות, ונראה שכיום עדיף לא לסמוך עליהן, שכן דרכי ההיתר הנ"ל נאמרו בתקופה שבה היה שעת הדחק וצורך גדול להקל, כי הייתה אז אינפלציה גבוהה בארץ, והמטבע המקומי איבד הרבה מערכו בזמן קצר, כך שללא הצמדה היה מפסיד המשכיר הרבה מאוד. כמו כן באותה תקופה היה מקום לסברה שלדולר יש חשיבות הלכתית כמטבע יותר מאשר לשקל הישראלי שהיה חלש יחסית למטבעות אחרים בעולם, ועל כן הצמדתו למטבע זר כגון דולר ארה"ב נחשבה כהצמדה של סחורה למטבע, שהיא מותרת, ולא להפך. אולם, בזמננו (שנת תשע"ו) שהשקל החדש הישראלי אינו נופל מהמטבעות החזקים בעולם, והאינפלציה נמוכה, נראה שאין לדולר מעמד מיוחד, וכן אין צורך הלכתי גדול להיכנס להיתרים דחוקים כאלה, והרוצה להצמיד בכל אופן יוכל להשתמש בהיתר עסקא.

53. רמ"א יו"ד קעו, ו.

54. שולחן ערוך ורמ"א יו"ד קעו, ו.

55. ראו ט"ז שם ח; נקודות הכסף שם.

56. תורת ריבית יט, נו.

57. ראו לעיל ליד הע' 16 הרחבה בנושא קנסות מבחינת הלכות ריבית.

58. שולחן ערוך יו"ד קעו, טו. תורת ריבית ו, ח.

59. תורת ריבית ו, י, על פי ב"ח יו"ד קעו, י. וראו עוד לעיל הע' 18.

60. תורת ריבית ו, כז.

61. ראו לעיל עמ' 46.

העבודה אף לנקוב בשני ערכי שכר, אחד לתשלום מדי יום ביומו ואחד גבוה ממנו לתשלום בעת סיום תקופת העבודה, או פחות ממנו לתשלום עם תחילתה.⁶² וכן מותר להצמיד את השכר למדד (או למטבע חוץ), כלומר לקבוע שהשכר בכל חודש יהיה בגובה משתנה הצמוד למדד וכדומה.⁶³ אך אין להצמיד את השכר לערך כלשהו ממועד התשלום המוסכם או ממועד סיום תקופת העבודה עליה משולם השכר, עד לתשלומו בפועל, אלא על ידי היתר עסקא.⁶⁴ אם הוסכם שהשכר ישולם לאחר תום תקופת העבודה (כגון בעשרה לחודש הבא), אין להצמיד את השכר לערך כלשהו מתום תקופת העבודה ועד למועד התשלום המוסכם.⁶⁵

אסור לשלם שכר נמוך מן המקובל בשוק לפני תחילת העבודה, מכיוון שהתשלום ששולם לפני תחילת העבודה הוא בגדר הלוואה של המעסיק לעובד עד תחילת העבודה, וההנחה שהפועל נותן ממשכורתו למעביד עבור התשלום מראש היא בגדר ריבית.⁶⁶

אסור להסכים על תשלום מאוחר גבוה יותר מהמקובל לאחר סיום תקופת העבודה, מפני שדחיית התשלום מסיום העבודה עד התשלום בפועל היא בגדר הלוואה שהעובד מלווה למעסיק, והתוספת לשכרו היא בגדר ריבית.⁶⁷ וכן אסור להצמיד את התשלום למדד או למטבע חוץ לאחר סיום העבודה.⁶⁸ הוא הדין בתשלום המאוחר למועד התשלום שהוסכם עליו מראש.⁶⁹

קנס על איחור בתשלום לעובד – מותר לקבוע קנס חד-פעמי שאינו מתרבה.⁷⁰ ובתנאי שאין הקנס מקנה למעביד זכות לאחר בתשלום אלא רק ממריץ אותו לשלם בזמן,⁷¹ אם מדובר בקנס שקבעה המדינה או שבית הדין מטיל, יש אומרים שאין בזה איסור.⁷² ובכל אופן ניתן לערוך היתר עסקא לצורך זה.⁷³

62. רמב"ם מלווה ולווה ז, יב; שולחן ערוך יו"ד קעו, ו.

63. תורת ריבית יט, נח-נט.

64. תורת ריבית יט, ס.

65. לפיכך, אין להצמיד למט"ח, אלא אם מצמידים לערכו ביום האחרון של החודש הלוועזי, ולא לערכו ביום התשלום בפועל במהלך החודש הלוועזי הבא. וכמובן שעל ידי היתר עסקא ניתן לעשות כפי שרוצים. יש לציין שהצמדה למדד המחירים לצרכן היא חסרת משמעות מכיוון שהוא אינו מתעדכן בין סוף חודש לוועזי לבין אמצע החודש הלוועזי הבא.

66. רמב"ם מלווה ולווה ז, י-יב; שולחן ערוך יו"ד קעו, ח.

67. רמב"ם מלווה ולווה ח, ז; שולחן ערוך יו"ד קעג, יב.

68. תורת ריבית יט, ס.

69. רמב"ם מלווה ולווה ח, ז; שולחן ערוך יו"ד קעג, יב; תורת ריבית יד, כא; יט, ס.

70. שולחן ערוך יו"ד קעז, טו. תורת ריבית ו, ח. וראו לעיל הרחבה בנושא קנסות מבחינת הלכות ריבית בכלל.

71. תורת ריבית ו, י. ע"פ ב"ח יו"ד קעז, י.

72. בתורת ריבית יד, כו, ושם הע' נב, אוסר. אולם הרב יואב שטרנברג, "ריבית והצמדה בשל עיכוב פיצויי פיטורין", תחומין כו, עמ' 384, התיר זאת.

73. תורת ריבית יד, כו בהע' נב שם.

ה. הלוואת כספים

הלוואה כהשקעה – גם בהלוואה לצורך עסק להשקעה, הריבית אסורה מן התורה.⁷⁴ לעומת זאת, ה"עסקא" היא השקעה ההופכת לשותפות ברווח ובהפסד,⁷⁵ וממנה התפתח דין "היתר עסקא",⁷⁶ המאפשר שותפות ברווח, כמעט בלא סיכון, המשמש בעיקר בפעולות עם בנקים (לביאור נרחב בעניין זה, ראו בספר זה, במאמר "היתר עסקא", עמ' 345 והלאה).

הלוואת מטבע זר – מטבע זר אינו נחשב כסף אלא סחורה,⁷⁷ וממילא דינה של הלוואת מטבע זר כהלוואת סחורה. על כן, המלווה מטבע חוץ יכול לקבוע שהפירעון יהיה כפי ערך ההלוואה במטבע המקומי ביום ההלוואה, ואז הדבר מותר.⁷⁸ או אם ללווה יש מעט מאותו מטבע אותו הוא לווה, הצדדים רשאים לקבוע שהפירעון יהיה במטבע אותו הוא לווה ובאותה כמות, בין אם הוא יחזיר או יתייקר.⁷⁹ אם ניתן להשיג את המטבע המדובר בכל עת לפי שער ידוע, נחשב הדבר כאילו יש ללווה מעט ממנו, והדבר מותר גם כן.⁸⁰ אך אסור להתנות שאם יתייקר המטבע יחזיר הלווה במטבע שקיבל ואם יחזיר את ערכו בזמן ההלוואה.⁸¹

הלוואה בהצמדה למטבע חוץ – נראה שאסור להלוות מטבע מקומי בהצמדה למטבע חוץ, שכן אם יתייקר מטבע החוץ ייראה הדבר כריבית.⁸² ולכן יש לערוך את ההלוואה על פי היתר עסקא.

הלוואה בהצמדה למדד – אסור להלוות בהצמדה למדד מכל סוג.⁸³ הרוצה לעשות זאת יערוך את ההלוואה על פי היתר עסקא.

74. ט"ז י"ד קס, א. וראו **שולחן ערוך** יו"ד קעז, א; קעז, יט.

75. **שולחן ערוך** יו"ד קעז, ב-ז; כד-מ; **תורת ריבית** פרק טו.

76. **תורת ריבית** פרק טז.

77. **רמב"ם** מכירה ו, ו; **שולחן ערוך** חו"מ רג, ח.

78. **שולחן ערוך** יו"ד קסב, א; **תורת ריבית** ז, יח.

79. **שולחן ערוך** יו"ד קסב, ב; **תורת ריבית** ז, ו; יט, ג.

80. **שולחן ערוך** יו"ד קסב, ג; **תורת ריבית** ז, יד.

81. **רמ"א** יו"ד קסב, ב; **תורת ריבית** ז, ב.

82. כמו באיסור "סאה בסאה", **שולחן ערוך** יו"ד קסב, א. ונראה שאין להתיר אף כשיש ללווה את המטבע המדובר או כשיצא השער, מפני שאין זה דומה לפיקדון של סחורה, כשהוא מקבל ומחזיר כסף, וגם אין זו מכירה שאפשר להתיר מדין פסיקה על הפירות כשיש לו, שכן מדובר על הלוואה בה המלווה נותן כסף ומקבל כסף, ולכן זה חמור הן מפסיקה על הפירות והן מהלוואת "סאה בסאה", ומצאנו שפסיקה בחוב חמורה מפסיקה בתשלום (**שולחן ערוך** יו"ד קסג, א-ב), וייתכן שכאן אף חמור יותר כי אין כאן שום צד מכירה והכול הלוואה.

אף אם ירצו להערים ולהפוך זאת למכירה לא ברור שניתן להתיר זאת – השוו **שולחן ערוך** יו"ד קסג, ג. וראו **תורת ריבית** יט, לח הע' פד ושם ז, יז וכן שם י, נב (אך ייתכן שהמתירים שם מתירים דווקא במכירה ולא בהלוואה), ושם יט, מ, מביא מחלוקת בעניין הצמדה לדולר, אך ייתכן שהמתירים התירו דווקא בנסיבות שהיו אז, שהשקל או הלירה הישראלים היו חלשים ביחס לדולר האמריקאי, ולא בכל מקרה של הצמדת הלוואת מטבע מקומי למטבע חוץ, וכן לא בזמננו שבו השקל אינו חלש אף ביחס לדולר, וראו שם הע' צב.

קנס בהלוואה – הלוואה חמורה ממכירה, ולכן אין לקבוע קנס ללווה על איחור בתשלום ההלוואה.⁸⁴ ויש מתירים אם לא מדובר בקנס כספי אלא בסחורה שהלווה מתחייב לתת למלווה כפיצוי אם יאחר לשלם את חובו.⁸⁵ ובמקרה כזה, אסור שגובה הקנס יגדל לפי משך האיחור או גובה החוב,⁸⁶ וכן אסור שהוא יקנה ללווה זכות לאחר בתשלום החוב.⁸⁷

83. תורת ריבית יט, לו.

84. שולחן ערוך יו"ד קעז, יד. וראו לעיל ליד הע' 16 הרחבה בדיני קנס בהלכות ריבית.

85. רמ"א יו"ד קעז, יד.

86. שולחן ערוך יו"ד קעז, טז; תורת ריבית ו, ח.

87. תורת ריבית ו, י; ע"פ ב"ח יו"ד קעז, י. וראו לעיל הע' 18.